

II. Meşrutiyet Dönemi Irak'ında İttihatçı Bir Vali: Cemal Bey'in Bağdat Valiliği (1911-1912)*

A Unionist Governor in Iraq during the Second Constitutional Period: Cemal Pasha's Governorship in Baghdad (1911-1912)

Emine ŞAHİN**

*Bu makale, Doç. Dr. M. Mert Sunar ve Doç. Dr. Burcu Kurt'un danışmanlığında İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde hazırlanan "II. Meşrutiyet Döneminde Bağdat'ta Osmanlı İdaresi (1908-1917)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

**Arş. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Düzce, Türkiye

ORCID: E.Ş. 0000-0002-8201-0776

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Emine Şahin,
Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Düzce, Türkiye
E-posta/E-mail: eminesahin@düzce.edu.tr

Başvuru/Submitted: 31.05.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.07.2022
Son Revizyon/Last Revision Received:
15.08.2022
Kabul/Accepted: 04.10.2022

Atf/Citation: Şahin, Emine. "II. Meşrutiyet Dönemi Irak'ında İttihatçı Bir Vali: Cemal Bey'in Bağdat Valiliği (1911-1912)." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 42 (2022): 25-45.
<https://doi.org/10.26650/YTA2022-1123764>

ÖZ

II. Meşrutiyet döneminin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin önemli isimlerinden biri olan Ahmed Cemal Bey (Paşa)'ın Bağdat vilayeti valiliği, dönemin siyasetini anlamak açısından oldukça önem arz etmektedir. Nitekim İTC'nin taşradaki temsilcisi olan Cemal Bey'le birlikte cemiyetin Bağdat özelinde Arap vilayetlerindeki merkezîyetçi politikalarının bir örneğini görmek mümkündür. Cemal Bey'den evvel Bağdat'ta dengeler İTC aleyhine işlemiş ve İtilafçı cepheye yer alan liberal kanat vilayette güçlenmişti. Cemal Bey, Bağdat'ta giderek kökleşmiş olan eşrafın bu gücünü kırmaya çalışmış ve yerel dinamikleri değiştirmek için çabalamıştır. Bu çalışma, İttihatçı Cemal Bey'in 1911-1912 yılları arasında Bağdat valiliği dönemindeki faaliyetlerini ve bu faaliyetlere karşı çıkan yerel eşrafla merkez arasındaki tartışmaları ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, Cemal Bey, Irak, II. Meşrutiyet, Arap

ABSTRACT

Ahmed Cemal Pasha was a notable figure of the Second Constitutional Era and of the Committee of Union and Progress (CUP), and his governorship of Baghdad Province was considerably important in terms of understanding the politics of that period. An example of CUP's centralist policies can be seen in the Arab provinces, particularly in Baghdad alongside Cemal Pasha as the CUP representative in the provinces. Prior to Cemal Pasha, the political balance in Baghdad had been anti-CUP, with the liberal wing together with the Liberal Union (aka, Freedom and Accord Party) having gained power in the province. Cemal Pasha tried to reduce the power of the notables who had become more firmly rooted in Baghdad in an attempt to change the local dynamics. This study examines Cemal Pasha's activities during his governorship in Baghdad between 1911-1912 and the disputes that occurred between the center and the local notables who opposed these activities.

Keywords: Baghdad, Cemal Bey, Iraq, The Second Constitutional Era, Arab

Extended Abstract

The governments of the Second Constitutional Era appointed their leading representatives in the region (i.e., governors) in order for their centralization policies to be successful in administrative, social, economic, and political fields. In fact, these governments attempted to establish relations between the local administration and community through their governors. In view of this, major importance was given to the selection of the provincial governors who would be responsible for establishing state influence in the region. Particular importance was also given to selecting the governors to be appointed to Iraq, which was known for its distance from the Ottoman capital; as a rule, experienced and influential governors who were familiar with Iraq were assigned to the region. In addition, the Ottoman central administration gave its governors broad privileges and authority to solve problems of unrest and public disorder, as well as the tribal issues that occurred frequently in Baghdad, and to enforce security in the province. The governors were equipped with wide powers; they were expected to quickly develop Baghdad politically, economically, and socially and to ensure order in the province.

One of the main points that were taken into consideration when appointing a governor to Baghdad was for the official to be influential and to have had previous success in serving in problematic regions. Moreover, the political structure of that period and political balance in the central administration also influenced the selection of governors for Baghdad. The Hakkı Pasha government was established in Istanbul in January 1911 and was more influential compared to previous governments; it accordingly decided that sending a Unionist and powerful governor to Baghdad would be more appropriate. Baghdad was governed between 1910-1911 by Nazım Pasha, someone not close with the Unionist wing, and the political balance actually turned against CUP, and the liberal wing that had sided with the Liberalists gained power. For CUP to gain an advantage in the province, having a governor who was a CUP member be sent to Baghdad was essential. Within this scope, Talat Bey suggested Cemal Pasha, an important figure in the CUP, to be governor of Baghdad. So, despite being its distance from Istanbul, the decision was made that Cemal Pasha would be sent to the province of Baghdad, due to its strategically important position. On June 14, 1911, Cemal Pasha was appointed Governor of Baghdad with wide authority and powers.

Cemal Pasha began to carry out actions in Baghdad with 30,000 lira allocated annually, provided that some revenues from the municipality were ensured as collateral for the construction of some roads, the cleaning of canals in the districts, and other

utility works. Initially, the governor launched road and bridge construction projects to facilitate transportation. Furthermore, he took certain measures to ensure security on the rivers and provided military support to ensure the safe passage of ships. In addition, Cemal Pasha also planned to install the first telephone lines in Iraq to increase military mobilization. With the telephone lines that were to be installed from Baghdad to al-Kazimiyya and Khorasan, he aimed to provide fast communication among the townships of the province using a military network. Cemal Pasha also ordered a population census to be carried out in the province to determine obligations with regard to taxes, military service, and other affairs by demonstrating the presumed population increase in the region.

While Cemal Pasha was trying to implement a centralization policy during his governorship of Baghdad, the local notables opposed him, claiming that the governor had turned the balances in the province in favor of the Unionists. During the 1912 elections in particular, Baghdad was the stage for a challenging campaign between the Unionists led by Cemal Pasha and the liberalists supported by the local notables. In view of this, Cemal Pasha spent most of his term as governor campaigning against the polemics and struggle for power he faced with the Liberalists. Disputes between both parties and the formation of the Gazi Ahmed Muhtar Pasha government in Istanbul that consisted mainly of Liberalists ended his governorship in Baghdad, and after resigning from his duty that had continued for almost 10 months, Cemal Pasha returned to Istanbul. This study examines the unique centralization policies Cemal Pasha attempted to implement in the province of Baghdad as its governor between 1911-1912, as well as the disputes between the center and periphery that resulted as a reaction from the local notables that opposed these policies. In conclusion, this study aims to contribute to understanding the provincial policies of the Second Constitutional regime in Arab provinces, particularly in Baghdad.

Giriş

II. Meşrutiyet döneminde, taşrada merkezileşme siyaseti çerçevesinde, vilayetlerin en büyük idari yetkilisi olan valilerin seçimlerine özel bir önem gösterilmişti. Bu dönemde taşra ile merkez arasındaki en önemli bağlantı valiler ve ona bağlı olarak memurlar üzerinden kurulmaya çalışılmıştı. II. Abdülhamid döneminde benimsenen padişaha “bila kayd ü şart ubudiyet ve itaat” prensibi, II. Meşrutiyet döneminde değişmişti. Nitekim yeni rejim padişaha itaate değil rejime itaat ve bağlılığa önem vermişti. Meşrutiyet yönetimi, merkeze uzaklığıyla bilinen Bağdat vilayeti vali seçimlerinde tizlik göstermiş ve genellikle bölgeyi tanıyan ve tecrübeli idarecileri buraya göndermişti. Bunun yanı sıra Bağdat'ta sıklıkla yaşanan karışıklıklar, asayiş sorunları ve aşiret problemleri için çözüm bulunabilmesi ve vilayetin emniyetinin sağlanabilmesi için Osmanlı merkezi idaresi valilere bazı genişletilmiş yetki ve haklar vermişti. Yeni yönetimin, Bağdat valiliği seçimlerinde dikkat ettiği hususların başında ise dönemin siyasi yapısı ve merkezdeki politik dengeler olmuştur. Nitekim İstanbul'da görev başına geçen hükümetin siyasi bakış açısı Bağdat'a gönderilen valilerde etkisini göstermişti. Cemal Bey'in Bağdat valiliğine atanmasından bir müddet evvel İstanbul'da İttihatçıların önceki hükümlere kıyasla ağırlığının daha fazla hissedildiği Hakkı Paşa hükümeti kurulmuştu. Ocak 1911'de ilan edilen hükümette nazırların bir kısmı İttihatçılardan oluşmaktaydı.¹

1910-1911 yılları arasında yaklaşık on ay boyunca İttihatçı kanada uzak olan Nazım Paşa tarafından yönetilen Bağdat'ta dengeler İTC aleyhine işlemiş ve İtilafçı cepheye yer alan liberal kanat vilayette güçlenmişti. Vilayeti İTC lehine döndürmek için cemiyet mensubu bir valinin buraya gönderilmesi kaçınılmaz olmuştur. Buna binaen cemiyetin önemli isimlerinden biri olan Cemal Bey, Talat Bey tarafından Bağdat valiliği için teklif edilmişti. Böylelikle Cemal Bey'in, merkezden uzak olmasına rağmen stratejik olarak oldukça önemli bir konumda bulunan Bağdat vilayetine gönderilmesine karar verilmişti. Bu çalışma 1911-1912 yılları arasında Bağdat valiliği yapmış olan Cemal Bey'in vilayette uygulamaya çalıştığı merkezileşme siyasetini ve bu siyasete karşı çıkan yerel eşrafın tepkileri neticesinde merkez-çevre arasında yaşanan anlaşmazlıkları ele almaktadır.

1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.3, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 67; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, İmge Kitabevi, 2017, s. 274.

1. Cemal Bey'in Hayatı ve Bağdat Valiliğine Atanması

II. Meşrutiyet döneminin en önemli figürlerinden bir tanesi olan Ahmed Cemal Bey (Paşa)², 1872 yılında Midilli'de eczacı Mehmed Nesib Bey'in oğlu olarak dünyaya geldi. Kuleli Askeri İdadisi'nden ve Mekteb-i Harbiye'den mezun olduktan sonra erkân-ı harbiye tahsilini tamamlayarak çeşitli askeri vazifelerde görev aldı. Bir dönem İttihat ve Terakki'ye ilgi duydu ve görevli olarak bulunduğu Selanik'te Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti faaliyetleriyle ilgilenecek cemiyetle yakın ilişkiler içerisinde oldu. 1906 senesinde ise Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne üye oldu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir müddet İstanbul'da bulundu ve 31 Mart vakasında Harekât Ordusu'na katıldı. Şehirdeki durum kontrol altına alındıktan sonra Üsküdar'da mutasarrıf olarak görev yaptı. Ardından imparatorlukta sorunların ve karışıklıkların yaşandığı bölgelere vali olarak gönderildi. İlk olarak Eylül 1909'da Ermenilerin çıkardığı olayların ve karışıkların olduğu Adana vilayetine vali olarak atandı. Ermeniler tarafından gerçekleştirilen karışıklıkların önüne geçebilmesi ve asayişin yeniden sağlayabilmesi için bölgeye gönderildi.³ Burada isyanların son bulmasında önemli rol oynadı. Aynı başarıyı göstermesi umularak Haziran 1911'de Bağdat valiliğine atandı. Ancak bir seneyi tamamlayamadan İstanbul'a döndü. İstanbul'a döndükten sonra Balkan Savaşlarında Konya Redif Fırkası kumandanı olarak görev aldı. Babıali Baskını ile İTC'nin siyasi gücü ele geçirmesi Cemal Bey'in İstanbul muhafızlığına getirilmesini sağladı. Ayrıca 1913-1914 seneleri arasında kısa bir süre Nafia nazırlığı görevine getirildi. Mart 1914'ten 1918'e kadar ise Bahriye Nazırlığı vazifesini üstlendi. I. Dünya Savaşı esnasında Cemal Bey'in Şam'da Arap milliyetçilerine karşı uyguladığı siyaset oldukça eleştirildi ve ihanetle suçlanan Arap liderlerini askeri mahkeme kararıyla idam etmesi bölgede infiale neden oldu. Savaşın müttefikler nezdinde kaybedilmesinin ardından 1918'de yurt dışına kaçtı ve 1922 senesinde Ermeniler tarafından Tiflis'te öldürüldü.⁴

II. Meşrutiyet döneminin en önemli figürlerinden biri olan Cemal Bey'in Bağdat'ta başarılı olması bekleniyordu. 14 Haziran 1911 tarihinde çıkarılan iradeyle Cemal Bey Bağdat valiliğine getirilirken kendisinden boşalan Adana valiliğine Kayseri mutasarrıfı

2 Osmanlı yakın dönem tarih literatüründe "Paşa" unvanıyla bilinen Cemal Bey'in Bağdat valiliği döneminde resmi yazışmalarda hükümet tarafından kendisine "Bey" olarak hitap edilmektedir. Buna dayanarak bu çalışmada da "Paşa" unvanı kullanılmayarak Cemal Bey olarak zikredilecektir.

3 Adana'da yaşanan karışıklar ve Cemal Bey'in gerçekleştirdiği faaliyetler için ayrıntılı olarak bkz.: Nevzat Artuç, *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2008, s. 70-85.

4 M. Şükrü Hanoğlu, "Cemal Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.7, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 305-307; Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak Die Provinz Bagdad, 1817-1917*, Bamberg, University of Bamberg Press, 2012, s. 187-188; Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali: (1839-1922)*, İstanbul, İsis Yayıncılık, 1999, s. 27, 55; Nevzat Artuç, *Cemal Paşa...*, s. 86-88.

Muammer Bey tayin edildi.⁵ Dahiliye Nezareti, vakit kaybetmeden Cemal Bey'in Adana'dan Mersin-Halep-Meskene yoluyla Bağdat'a gidebilmesi için gerekli olan harcırahın hesaplanarak kendisine takdim edilmesine karar verdi.⁶ Osmanlı merkezi hükümeti, Cemal Bey'in yeni görev yeri olan Irak kıtasında başarılı olabilmesi için tüm imkanları seferber etti ve kendisine, daha önce valilik yapan Nazım Paşa gibi bazı olağanüstü hak ve yetkiler tanıdı.⁷ Verilen yetkilerden biri görevini doğru yapmadığını düşündüğü memurları işten el çektirmek oldu ancak yerine gelecek olan memuru atama yetkisine sahip olamadı. Görevden azlettiği kişi yerine kimin geleceğini tayin yetkisi bu sefer merkezi hükümete verilmişti.⁸ Tanınan bir diğer yetki ise Bağdat ve Basra vilayetindeki jandarmanın Bağdat valiliğine bağlanması oldu. Ayrıca Basra vilayetiyle ortak karar verilmesi gereken hususlarda Basra valisinin Bağdat'a giderek Cemal Bey ile fikir teatisinde bulunması ve meseleleri birlikte çözmesi istendi.⁹

Cemal Bey, 14 Haziran 1911'de atandığı Bağdat'a yaklaşık iki ay sonra 26 Ağustos'ta ulaştı ve atandığına dair olan ferman 30 Ağustos'ta valilik binasında okundu. Yeni vali fermanın ardından orada bulunanlara bir konuşma yaparak gerçekleştireceği icraatlar hakkında bilgi verdi. Cemal Bey konuşmasında İslami ifadeler kullanmaya özen göstermiş ve halkın Müslüman kimliği üzerinden yapmaları gereken hak ve sorumluluklardan bahsetmişti.¹⁰ Ayrıca Bağdat'ın konumuna binaen eski bir medeniyete başkentlik

5 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Dahiliye Evrakı (İ.DH)*, 1487/54, Lef 4, 14 Haziran 1911; *Dahiliye Nezareti, Mütenevvia Kısmı (DH.MTV)*, 1/37, 14 Haziran 1911; *DH.MTV*, 1/38, Lef 2, 14 Haziran 1911; *Bâbü'lî Evrak Odası (BEO)*, 3905/292847, 17 Haziran 1911.

6 *BOA, Şura-yı Devlet (ŞD)*, 31/32, Lef 2, 21 Haziran 1911.

7 II. Abdülhamid döneminin önemli figürlerinden biri olan Hüseyin Nazım Paşa, Kasım 1909'da Bağdat valiliğine ve 6. Ordu kumandanlığına atanmıştı. Dönemin Osmanlı merkezi hükümeti Nazım Paşa'nın İstanbul'daki muhalefetinden çekindiği için kendisini merkezden uzaklaştırmak istemişti. Ancak Nazım Paşa, olağanüstü yetkiler ve haklara sahip olduğu ve istediği adamları yanında götürebildiği takdirde Bağdat valiliğini kabul edeceğini hükümete iletmisti. Nitekim Paşa ile hükümet arasında yaşanan uzun pazarlıklar sonucunda Nazım Paşa Bağdat valiliği vazifesini kabul etmişti. Ancak Nazım Paşa'ya özel olarak verilen yetkiler vilayette pek çok tartışma ve huzursuzluğu beraberinde getirmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği", *Belleten*, C.LXXIV. S.271 (2010): s. 833-870; Ender Korkmaz, *Harbiye Nazırı Nazım Paşa: 31 Mart Vakası, Balkan Savaşı, Bab-ı Âli Baskını*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2021, s. 200-210.

8 *BOA, Dahiliye Nezareti, Siyasi Evrakı (DH.SYS)*, 73/1, Lef 12, 19 Temmuz 1911; Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft...*, s. 188. Önceki Vali Nazım Paşa'ya görevden azlettiği memurun yerine gelecek olanı tayin yetkisi de verilmişti. Ancak bu durum Bağdat'ta karışıklıklara ve anlaşmazlıklara neden olmuştu. Anlaşılan o ki hükümet bu yetkiyi artık valilere vermekten kaçınarak kendisinin ele almasının daha doğru olacağına inanmıştı.

9 *BOA, İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*, 141/24, 17 Temmuz 1911; *Dahiliye Nezareti, Siyasi Evrakı (DH.SYS)*, 73/1, Lef 12, 19 Temmuz 1911; *BEO*, 3917/293709, 18 Temmuz 1911.

10 *The National Archives (TNA), Foreign Office Archives (FO)*, 195/2369, nr. 745/37, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther; Ali el-Verdi, *Lemehatu İctimaiye min Tarihi'l-Irak el-Hadis*, C.3, Necf, Mektebetü'l-Haydariyye, 1417, s. 184-185; Abbas el-Azzavi, *Tarihu'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn: min Sene 941-1335 ila Sene 1534-1917*, C.8, Bağdat, Şirketü't-Ticare, 1955, s. 209-211. Arap vilayetlerine sakalsız bir valinin gönderilmediği ve Cemal Bey'in atandığı tarihte sakalsız olduğundan dolayı bir müddet sakalının çıkmasının beklenildiği iddialar arasındadır. Ayrıca Paşa'nın Bağdat'tan ayrılana kadar da sakalını kesmediği zikredilmektedir. Bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa...*, s. 89.

yapmasıyla buradan büyük bir medeniyetin doğduğu hususlarına değinmişti. İslam'a hizmet edenlerin yetiştiği yer olan bu bölgenin tıp, matematik ve fen bilimlerindeki başarısından dolayı insanlığı nasıl ileriye taşıdığından söz etmişti. Bunlara ek olarak Osmanlı için Hıttı-i Irakıyye'nin öneminden ve hükümetin buraya verdiği değerden bahsederek Meşrutî yönetimin yapacağı faaliyetleri dinleyicilere sıralamıştı.¹¹

Cemal Bey, fermanın okunmasının ardından Bağdat'ta göreve başladı. İtilafçı kanatta yer alan Nazım Paşa'nın ardından İttihatçı Cemal Bey ile vilayette bazı dengelerin değişeceği muhakkaktı. Ancak Osmanlı idari merkezinden uzak olan Bağdat'ta, yıllar içinde şekillenmiş ve giderek kökleşmiş olan yerel dinamikleri göz ardı etmek de mümkün değildi. Buna binaen Cemal Bey ilk etapta Nazım Paşa'nın adamlarını tasfiye etmekten kaçındı ve bir kısmıyla çalışmaya devam bile etti. Her ne kadar ideolojik bakış açısı ve siyasi görüşü eski validen farklı olsa da vilayetteki kontrolü sağlamak ve gerekli olan bilgi akışını edinmek için Cemal Bey bazı isimleri yanında tutmak durumunda kaldı. Bu isimlerin başında Abdülkadir Hudeyri gelmekteydi. Bağdat'ın önemli ailelerinden biri olan Hudeyriyeler¹² içerisinde saygın bir konumda yer alan ve bir dönem vilayet idare meclisinde üye olan Abdülkadir Bey, önceki Vali Nazım Paşa ile yakın ilişkiler kurmuş ve bu yakınlıkla bazı menfaatler elde ederek bölgedeki konumunu güçlendirmişti.¹³ Nazım Paşa'nın yakın adamı olan Hudeyri Bey Bağdat'ta Cemal Bey'e de yardımcı oldu ve ilk etapta valinin konaklaması için bir ev tahsisinde bulundu. Hudeyri'ye bu hususta yardım eden ise Haydarizade ailesinin önemli bir ferdi olan Abdurrahman Haydarizade olmuştu. Yine mali işlerden sorumlu olan Eram Bey, İdare-i Nehriyye Müdürü Sevyan Efendi¹⁴ ve belediyede mühendis olarak görev yapan Albay Cevad Bey, Nazım Paşa döneminden kalan isimler olup yeni vali ile çalışmaya devam

11 Abbas el-Azzavi, *Tarihu'l-Irak...*, C.8, s. 211-214.

12 Çelebizadeler ve Paçacızadeler gibi Hudeyriyeler de Irak'taki önemli tüccar aileleri arasında yer almaktadır. Hudeyriyeler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede etkili olmayı başarmışlardır. Ailenin bu dönemde öne çıkan üyeleri Abdülkadir, Yasin ve Kasım Hudeyri olmuş ve her birine padişaha sadakatlerinden ve gösterdikleri bazı hayırseverliklerinden dolayı paşa unvanı verilmişti. Bkz.: Charles Issawi, *The Fertile Crescent: A Documentary Economic History 1800-1914*, Oxford, Oxford University Press, 1988, s. 25; Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq 1900 to 1950: A Political Social and Economic History*, London, Oxford University, 1953. s. 47. Hudeyriyelerle ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Burcu Kurt, "A Politically Active Merchant Family in 19th Century Ottoman Iraq: The Khudairizades", *History Studies: International Journal of History*, S.8, 2016, s. 41-53.

13 *TNA, FO, 195/2368*, nr. 312: Lorimer to Sir G. Bağdat'ta bir dönem hurma ve tahıl ihracatı yasaklanmıştı. Bu yasağın Abdülkadir Hudeyri ile Nazım Paşa arasında yapılan gizli bir anlaşmadan kaynaklı olduğu ve ürünlerin daha sonra ordu için malzeme temin etmek bahanesiyle engelsiz olarak Hudeyri eliyle ihraç edildiği iddia edilmiştir. Bkz.: Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft...*, s. 183; Hanna Batatu, *Old Social Social Classes and The Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'ithists, and Free Officers*, Princeton, Princeton University, 1978, s. 314.

14 İdare-i Nehriye Müdürü Sevyan Efendi'nin Bağdat'a gelerek görevine başladığı ile ilgili belge için bkz.: *BOA, ML.EEM*, 861/1, 25 Ağustos 1911.

ettiler. Bilhassa Sevyan Efendi'nin Bağdat'ta Cemal Bey'in sağ kolu olduğu bilinmekteydi.¹⁵

2. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Muhaliflerinin Nüfuz Mücadelesi: Cemal Bey'in Bağdat'taki Faaliyetleri

Cemal Bey merkezi idare tarafından kendisine tanınan olağanüstü yetkilerle birlikte Bağdat'ta icraatlar gerçekleştirmek için hemen harekete geçti. Osmanlı merkezi hükümeti, valiliğe Bağdat'ta bazı yolların inşası, kazalardaki kanalların temizlenmesi ve diğer başka nafia çalışmaları için belediyenin bazı gelirlerinin teminat gösterilmesi şartıyla senelik otuz bin lira tahsisat ayırmıştı.¹⁶ Nafia çalışmalarına hemen başlayan Cemal Bey, Bağdat'ın ortasında Nazım Paşa'nın planladığı düşünülen sabit bir demir köprü'nün yapımı için harekete geçti. Toplam maliyetinin on beş bin lira olacağı düşünülen inşaatın üç senede tamamlanabileceği planlanmıştı. İnşaat projesini üstlenmek isteyen yatırımcılar Nafia Nezareti'ne yönlendirildiler.¹⁷ Ayrıca Cemal Bey, nehirlerdeki asayişin temini için de birtakım önlemler aldı ve gemilerin güvenli bir şekilde geçişini sağlayabilmek için askeri destek sağladı. Dahiliye Nezareti'nin emriyle Bağdat valiliğinin hem Basra hem de Bağdat'ta üçer taburluk bir askeri alay bulundurmasına, jandarma ve ıslah heyetlerinin doğrudan Bağdat vilayetine bağlanıp ihtiyaçlarının valilik tarafından karşılanmasına ve vilayetteki polis teşkilatının yine valiliğin sorumluluğunda olmasına karar verildi.¹⁸

Cemal Bey İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçi politikalarına bağlı olarak vilayetteki askeri mobilizasyonu arttırmak istemişti. Bu yüzden ilk önce, 1912'de Irak'ın ilk telefon hatlarını kurdurmayı planladı ve bu hatların Bağdat'tan Kazımiye ve Horosan'a çekilerek vilayetin kazalarının askeri bir ağ üzerinden birbirine bağlanmasıyla haberleşmeyi hızlı bir şekilde sağlamayı hedefledi.¹⁹ Bunun yanı sıra Cemal Bey vilayette bir nüfus sayımı yapılması emrini verdi. Bu sayımla birlikte Müslümanlar içerisinde yüzde kaçının Sünni ve Şii olduğunun tespit edilmesini, yabancılar için ise Bağdat'taki ikamet

15 Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft...*, s. 189. TNA, FO, 195/2369, nr. 807/38, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther; Ali el-Verdi, *Lemehatu İctimaiyye...*, C.3, s. 185.

16 Öncesinde kırk bin lira verilmesi uygun görülmesine rağmen sonrasında Meclis-i Vükela kararıyla bu rakam otuz bin olarak belirlenmişti. *BOA, İ.MMS*, 141/24, 17 Temmuz 1911; *MV*, 159/67, 30 Kasım 1911. Cemal Bey alınacak olan kredinin teminatı için Bağdat'ın yıllık ortalama yedi bin olan zebhiye rüsumunu göstermiş ve her sene Osmanlı Bankası'na iki bin dört yüz lira ödeneceğini beyan etmişti. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa...*, s. 91.

17 "Tebliğât-ı Resmîyye", *Zevra*, nr. 2364, 22 Haziran 1912, s. 2.

18 *BOA, İ.MMS*, 141/24, 17 Temmuz 1911. 17 Temmuz 1911'de Meclis-i Vükela'da alınan bu kararlar ertesi gün çıkarılan iradeyle ilan edilerek Cemal Bey'e takdim edilmişti. Aynı belge, Lef 2, 18 Temmuz 1911. Bağdat vilayetinden gelecek olan telgraflara hemen cevap verilmesi ve valinin isteklerinin yerine getirilmesi hususunda büyük bir dikkat ve özen gösterilmesi istenmişti. *Maliye Nezareti, Emlak-ı Emiriye (ML.EEM)*, 868/3, 8 Ekim 1911.

19 Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft...*, s. 356-357.

süreleri, tabiiyet ve yabancı uyruklu belgeye sahip olup olmadıklarının belirlenmesini talep etti. Cemal Bey nüfus sayımıyla birlikte bölgedeki nüfusun görünürlüğüne arttırarak vergi, askerlik ve diğer işlerdeki yükümlülüklerini tespit etmeyi amaçlamıştı.²⁰

Cemal Bey, Bağdat vilayetindeki genel durumu anlamak ve halkın durumunu görmek amacıyla kendisine yardımcı olabilecek isimleri de yanına alarak aynı yılın Kasım ayında vilayette bir teftiş gezisine çıktı. Valiyi, gittiği sancak ve kazalarda orada bulunan en yüksek memurlar karşıladı ve resmi törenler tertip edildi.²¹ Cemal Bey, Bağdat'tan Müseyyib'e oradan Hille, Divaniyye ve Şenafiyye'ye uğradı ve ardından Şamiye, Necef ve Kerbela'yı ziyaret ettikten sonra Bağdat'a geri döndü. Bu gezisinde İngilizler tarafından yapılan Hindiye seddi inşaatını ve Babil'deki arkeolojik kazıları yerinde ziyaret ederek gerekli incelemelerde bulundu.²² Bölgede bu gibi gezilerin daha çok Bağdat'ın İngiliz konsolosları tarafından yapıldığı bilinmektedir. Hatta daha önceki dönemlerde konsoloslar, Bağdat merkezinden uzaklaşmadıklarından vilayet hakkında doğru bilgi sahibi olamadıkları için valileri eleştirmişlerdi. Ancak bu durumun Cemal Bey ile değiştiği anlaşılmaktadır.

Cemal Bey vilayetteki asayiş ve emniyetin sağlanması için Nazım Paşa'nın kırsal bölgelerde uyguladığı politikayı takip ederek aşiretlere karşı uzlaşmacı bir tavır içerisinde olmayı tercih etti. Öncelikle Nazım Paşa döneminde uygulamaya konulan ve aşiretlerin kendi aralarında yaptığı "gazve"yi yasaklayan fetvayı teyit ederek Bağdat'ın resmi gazetesi olan *Zevra*'da yayınlanmasını emretti. Bu fetvayla aşiretlerin birbirlerine karşı ayaklanması, mallarını gasp etmeleri, çocuklarını öldürmeleri nas ile yasaklanmış oldu.²³ Ayrıca vali, çoğunlukla göçebe bir hayat süren aşiretleri devletin bir parçası haline getirmek ve onları "Meşrutiyet"e ısındırmak için bazı adımlar attı. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası milli bayram olarak ilan edilen 10 Temmuz kutlamalarına katılmaları için Irak'taki belli başlı aşiretleri Bağdat'a davet etti. Irak kıtasının muhtelif yerlerinden

20 *India Office Records (IOR), Political and Secret Department Records (L/PS)*, 10/212, nr. 3602, J.G. Lorimer (Temmuz 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); *BOA, BEO*, 4010/300708, 3 Mart 1912.

21 Cemal Bey'in, Hille'de ahalinin onu karşılamadığına sinirlenip Hille kaymakam vekili Şevket Bey'i ihmalkarlığı yüzünden görevden aldığı iddialar arasında yer almıştır. Ali el-Verdi, *Lemehatu İctimaiyye...*, C.3, s. 187.

22 Abbas el-Azzavi, *Tarihu'l-Irak...*, C.8, s. 219; Ali el-Verdi, *Lemehatu İctimaiyye...*, C.3, s. 187-188. Irak'taki sulama projeleri ve Hindiye seddiyle ilgili son dönemde yapılan çalışmalar için bkz.: Nesrin Şahin, *Osmanlı Dönemi (19 ve 20. yüzyıllar) Irak Vilâyetlerinde Sulama Projeleri: Sir William Willcocks ve Sir John Jackson Şirketi'nin Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019. Şehnaz İyibaş, *Irrigation Between Improvisation and Technology in Late Ottoman Iraq: The Hindiya Barrage*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

23 Abbas el-Azzavi, *Tarihu'l-Irak...*, C.8, s. 216-218; Ali el-Verdi, *Lemehatu İctimaiyye...*, C.3, s. 185-186.

Bağdat'a gelen aşiret şeyhleri ve adamları valilik tarafından ağırlandırak bu uygulamadan oldukça memnun kaldılar.²⁴

Cemal Bey, Bağdat'ta merkezîyetçiliği tesis etmek için yukarıda zikredilen icraatları gerçekleştirmeye çalışmış ancak valiliği dönemi hem vilayette hem de ülke genelinde karışıklıkların yaşandığı bir döneme denk geldiğinden oldukça zorlanmıştı. Bağdat'ta göreve başlamasından birkaç ay sonra patlak veren Trablusgarp Harbi imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi vilayette de bir seferberlik halinin yaşanmasına ve dolayısıyla vilayetin kalkınma projelerinin rafa kalkmasına neden oldu.²⁵ Ayrıca Osmanlı Mebusan Meclisi için yapılan 1912 seçimleri Bağdat'ta Cemal Bey'in önderliğinde İttihatçı ve yerel muteberanın desteklediği İtilafçılar arasında çekişmeli bir mücadeleye sahne oldu. Vali yaklaşık bir yıllık olan görev süresinin büyük bir kısmını İtilafçılarla yaşadığı polemik ve güç mücadelesiyle geçirmek durumunda kaldı.

İttihatçı kanadın önemli üyelerinden biri olan Cemal Bey Bağdat'ta göreve gelir gelmez şehirdeki İTC şubesinde verilen bir yemeğe katılmış ve burada cemiyetin vatana faydaları ve iyilikleri üzerine bir konuşma yaparak tarafını baştan belli etmişti. Vilayette iki grup arasında büyük çekişmelere sahne olacak olan ilk ayrılık bu toplantı sonrasında başlamıştı.²⁶ Bağdat'taki İtilafçılar valinin toplantıya katılarak tarafsızlık ilkesini hiçe saydığını söyleyerek eleştiride bulundular. Cemal Bey, her ne kadar Nazım Paşa'dan kalan bazı adamlarla göreve devam etse de İtilafçıların Bağdat'taki gücünü kırmak da istemişti. Bu bağlamda Bağdat vilayetinden meclise gönderilecek mebusların seçimlerine müdahalede bulunmuştu. Nitekim İttihatçı Cemal Bey ile Hürriyet ve İtilaf

24 Nevzat Artuç, *Cemal Paşa...*, s. 92; *BOA, Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR.TO)*, 594/64, 28 Temmuz 1912; *DH.MTV*, 37/8, 26 Haziran 1912.

25 Resmi olarak cihat olduğu ilan edilmese de Trablusgarp savaşı için Bağdat'ta bir cihat vurgusu yapılmış ve halk bu yönde motive edilmişti. Cemal Bey askeri kışlanın önünde halka bir konuşma yaparak kafirlere karşı verilen bu mücadelede Müslümanlara yardım çağrısında bulunmuştu. Cemal Bey'in konuşmasından sonra Bağdat'ın camilerinde cihadın fazileti üzerine hutbeler okunmuş ve insanların maddi ve manevi destek vermeleri istenmişti. Ali el-Verdi, *Lemehatu İctimaiyye...*, C.3, s. 188. Ayrıca Bağdat'ın en büyük dini lideri olan Nakibüleşraf Abdurrahman Efendi *Riyaz* gazetesinde açık bir mektup yazmış ve bu mektupta Geylani ailesi olarak nüfuzlarının bulunduğu Hindistan'daki Müslümanlara seslenerek Osmanlı'ya maddi yardım çağrısı yapmıştı. *TNA, FO*, 195/2369, nr. 862/40, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther. Ayrıca Cemal Bey de merkeze telgraf göndererek Trablusgarp'a gitmek istediğini bildirmiş ancak Bağdat'ta kalmasının daha faydalı olacağı düşünülerek bu teklifi kabul edilmemişti. Cemal Bey, Trablusgarp valiliğine tayin yahut Trablusgarp kumandanlığının emrettiği bir yerde hizmet etmek üzere ailesine yetmiş lira maaş kendisine de yirmi lira tahsilat verilmesini talep etmişti. *BOA, BEO*, 3983/298658, 28 Aralık 1911; *BEO*, 3985/298826, 1 Kasım 1911.

26 Cemal Bey konuşmasında Bağdat'ta cemiyetin sadece bir okulu olduğu için üzgün olduğunu da belirterek yeni bir okul için ivedilikle faaliyete geçilmesi gerektiğini ifade etmişti. *TNA, FO*, 195/2369, nr. 807/38, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther; Ali el-Verdi *Lemehatu İctimaiyye...*, C.3, s. 190.

Fırkası'nın Bağdat şubesi arasındaki çekişmeler ve mücadele 1912 seçim süreci boyunca yaşandı.²⁷

Literatürde sopalı seçim olarak bilinen 1912 seçimlerinde İttihatçıların, imparatorluğun her yerinde seçmenler üzerinde baskı kurduğu iddia edilmektedir.²⁸ Bağdat'taki seçim sürecinde Cemal Bey'in de aynı baskıyı uyguladığını vilayetteki İtilafçı çevre düşünmekteydi. Buna binaen valinin seçime müdahale ettiği ve cemiyet mensubu olmayanlara yaşam hakkı tanımadığı iddiasını içeren çeşitli şikayet telgrafları Dersaadet'e gönderildi. Bu telgrafların ilki 4 Nisan 1912 tarihinde Dava vekili Ali Efendizade Süleyman Bey tarafından merkeze gönderildi. Telgrafta Bağdat valisinin vilayette seçimlerde tarafsız davranmayarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kazanması için yoğun bir çalışma içerisinde olduğu iddia edildi. Süleyman Bey, Cemal Bey'in seçimlere müdahalesinin apaçık ortada olduğunu ancak buna rağmen valinin bu iddiaların bir kısmını reddettiğini, bir kısmını ise seçim teftiş heyetine istediği gibi yazdırarak olayı örtbas etmeye çalıştığını beyan etmişti.²⁹ Bir diğer telgrafında ise seçime müdahale etmediğine dair Cemal Bey'in yazdırdığı telgrafi mühürleyenlerden biri olan polis Şükrü Efendi'ye valinin meclis idare azalığını vaat ettiğini belirtmişti.³⁰

Süleyman Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 22 Mart 1912 tarihli bir başka telgrafında Bağdat'taki seçimlerde başta Cemal Bey olmak üzere İttihatçıların müdahalelerini örnek vererek anlatma yoluna gitmişti. Süleyman Bey'e göre Bağdat'ta seçimin 20 Mart 1912'te yapılması kararlaştırılmışken pusulalarda cemiyet mensubu isimlerin yazılmadığı görülünce seçim ertelenmeye çalışılmıştı. Vali seçim sandıklarının toplatılarak belediye binasına getirilmesini emretmiş ve böylelikle seçim bir müddet ertelenmişti.³¹ Süleyman Bey iddialarına devam ederek valinin vilayetteki bazı isimleri birtakım vaatlerle yanına çekmeye çalıştığını ve bu isimlerden birinin eski vilayet mektupçusu

27 *Zevra*'nın bir sayısında mebusluk için başvuran adayların bir listesi verilmiştir. Bu isimlere bakıldığında pek çoğunun Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı olup Cemal Bey ile sorunlar yaşadığı bilinmektedir. Nitekim seçimler esnasında merkeze vali hakkında şikayetler gönderen isimler veya o isimlerin arkasındakiler seçimlerde aday olan bu kişilerdi. "Şimdiye kadar nâmzedliklerini vaz' edenler ise Nakibzade Geylani Seyyid Muhyiddin ve Süleyman Beyzade Murad ve Bağdad mebûs-ı sâbıkı Sason ve Emlâk-ı Müdevvere Müdürü Fuad ve meclis-i maarif azasından Alusizade Şakir ve Süveydizade Naci ve Haydarzade Abdullah Salim ve Divaniye müdde-i umumi muavini Sadık ve Rebiizade Ahmed İzzet ve Vaizzade Mustafa ve rusûmat müdür-i sâbıkı Vefik ve Namık Paşazade Hasan Rıza ve Kerbela mebûs-ı sâbıkı Abdülmehtdi ve Divaniye naibi Salih ve Memişağazade Mehmed ve Emlak başkatibi Abdülkadir ve Paçacızade Ahmed Şakir ve Divaniye mebûs-ı sâbıkı Şevket ve Cemilzade İsa ve Gıyaseddin ve vilayet vaiz-i umumisi Şeyh Davud Efendizade, Şeyh Ahmed Bey ve Paşa efendilerdir." *Zevra*, nr. 2354, 13 Nisan 1912, s. 1.

28 Adnan Gelmez, *Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 95.

29 *BOA, DH.SYS*, 83-1/2-42, Lef 2, 4 Nisan 1912.

30 *BOA, DH.SYS*, 83-1/2-42, Lef 7, 20 Mart 1912.

31 *BOA, DH.SYS*, 83-1/2-42, Lef 3, 22 Mart 1912.

olan ve Nazım Paşa döneminde görevinden alınan Murad Bey olduğunu,³² Cemal Bey'in bu kişiye mebusluk taahhüdü vererek kandırdığını iddia etmişti. Ayrıca valinin merkeze çağırıldığı kaza kaymakamlarına mebus olmasını istediği isimlerin listesini vererek bu kişilerin seçilememesi halinde azledileceklerini belirterek tehdit ettiğini belirtmişti. Aynı şekilde muhtarların da merkeze çağrılarak polis dairesinde bir müddet alıkonulduktan sonra İttihat kulübüne gönderilip burada ikna edilmeye çalışıldığını zikretmişti. Ayrıca Cemal Bey'in müntehib-i sanilerin isimlerini polis ve diğer emniyet kuvvetleri vasıtasıyla seçmenlere dağıttığını, seçime yaptığı bu müdahaleleri yazanları hapsedmekten geri durmadığını ve eğer durdurulamazsa Bağdat vilayetinden seçilen mebusların milletin değil valinin mebusları olacağını izah etmişti. Bu yüzden Süleyman Bey'e göre Cemal Bey, bir an evvel görevden alınmalı ve yerine geçici süreliğine Kolordu kumandanı Ali Rıza Paşa³³ veya Fırka Kumandanı Şükrü Paşa vekaleten tayin edilmeliydi.³⁴

Bağdat'tan yükselen bir diğer şikâyet, vilayetteki Hürriyet ve İtilaf Kulübü'nün kurucusu olan Müftizade Kâmil Bey tarafından yapılmıştı.³⁵ Kamil Bey, Dahiliye Nezareti'ne Mart'tan Ağustos'a kadar Bağdat'ta yaşananlar hakkında muhtelif bilgiler vererek Cemal Bey'in hukuksuz olduğunu iddia ettiği uygulamalarını sıralamıştı. Müftizade, göndermiş olduğu telgraflarda Cemal Bey'in üç ay vazifesini terk ederek Bağdat'ta seçimi İttihatçılara kazandırmak için yoğun bir çalışma içerisine girdiğini,

-
- 32 Mahmud Şevket Paşa'nın üvey kardeşi olan Süleymanbeyzade Murad Bey 1876 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmişti. II. Meşrutiyet sonrasında *Bağdat* isimli Türkçe ve Arapça olarak yayımlanan bir gazete çıkarmış ve vilayette İttihatçı kanatta yer alan isimlerden bir tanesi olmuştu. Eylül 1909'da Bağdat mektupçuluğuna getirilmişti. 1912 seçimlerinde ise Bağdat'tan mebus olarak meclise girdi. *BOA, Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemî (DH.MKT)*, 2621/57, 27 Eylül 1908; *DH.MKT*, 2656/64, 7 Kasım 1908; *Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI)*, 3-2/13, 5 Eylül 1909; *İ.DH.*, 1477/21, Lef 2, 8 Eylül 1909. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1997, C.2, s. 286; Abbas el-Azzavi, *Tarihu'l-Irak...*, C.8, s. 222; IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer (Türk Irak'ında Mart-Nisan 1912'de Yaşananlar).
- 33 Bir dönem Basra valiliği yapmış olan Ali Rıza el-Rikabi Paşa Şam'da doğmuş ve Harbiye'de eğitim almış bir askerdir. Kudüs ve Medine olmak üzere Arap bölgelerinde görev yaptı. Bağdat'ta kolordu kumandanlığı ve Basra'da 1913'te vekaleten ve asaleten valilik yaptı. I. Dünya Savaşı döneminde Ahd ve Fetat gibi Arap milliyetçi örgütlere katılmayı tercih etti. 1920 sonrası kurulan Arap devletlerinde bir süre görev aldıktan sonra doğum yeri olan Şam'da vefat etti. Burcu Kurt, *Osmanlı Basra Şında Devlet ve Toplum 1908-1914*, İstanbul, Küre Yayınları, 2015, s. 107-108; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamusu Teracim*, C.5, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002, s.100.
- 34 *BOA, DH.SYS*, 83-1/2-42, Lef 7, 20 Mart 1912, Lef 9, 20 Mart 1912, Lef 10, 20 Mart 1912, Lef 13, 24 Mart 1912, Lef 15, 4 Nisan 1911.
- 35 Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bağdat şubesi Ocak 1912'de kurulmuştu. Şubenin kurucu üyelerinden bir tanesi Müftizade Kamil Bey olmuştu. Hürriyet ve İtilaf'a kısa zamanda vilayetten pek çok katılımlın olması Cemal Bey'i rahatsız etmiş ve fırkanın vilayetteki faaliyetlerini durdurmak için harekete geçmişti. Bu yüzden şubeyle vali arasında büyük tartışmalar yaşanmıştı. Neticede Bağdat'taki İtilafçılar hem Cemal Bey'in baskıları hem de Basra'dan gelen maddi desteğin kesintiye uğramasından dolayı uzun süre dayanamayarak dağılmıştı. IOR/L/PS/10/212, nr. 1575 J.G. Lorimer (Şubat 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); *BOA, DH.MTI*, 18/47, 11 Ağustos 1912; *DH.SYS*, 83-1/2-42, Lef 5, 21 Mart 1912; *DH.SYS*, 53/50, Lef 4, 10 Ağustos 1912, Lef 5, 11 Ağustos 1912.

kendisine verilen hakları kötüye kullanarak yolsuzluklar gerçekleştirdiğini, yapılan hukuksuzlukları yine başka bir yanlışla örtmeye çalışarak evrakların bir kısmını yaktırdığını, jandarma ve polis zoruyla adliye memurlarının haklarını gasp ederek onları susturmaya çalıştığını ve bu nedenden ötürü tüm Bağdatlıların nefretini kazandığını iddia etmişti.³⁶ Bu iddialara ek olarak Kamil Bey, Şamiye kazasında seçimi kazanabilmek için valinin bizzat müdahalede bulunduğunu, hatta seçimi İTC'nin kazanamayacağını anlayınca seçimleri iki gün tatil ettiğini belirtmişti.³⁷ Kamil Bey, Bağdat'ta Meşrutiyet rejimini “mumla arayıp bulamadıklarının”, hayatlarının tehlikede olduğunu ve valinin “Cengizâne” ve “Yezidâne” tutumuna bir son vermesi için merkezi idarenin Cemal Bey'e bir an evvel müdahale etmesi gerektiğinin altını çizmişti.³⁸

Cemal Bey'in Bağdat'taki valiliği döneminde en büyük çekişme ve mücadeleyi yaşadığı isimlerin başında vilayetin yerel gazetelerinden ve aynı zamanda İtilafçı kanadın yayın organlarından biri olan *Resafe* gazetesi sahibi Sadık Bey gelmişti. Gazetesinde valinin vilayetteki icraatlarını eleştiren yazılar kaleme almaktan çekinmemiş ve hatta bir yazısında Bağdat vilayeti topraklarını yabancılara sattığını iddia edecek kadar ileriye gitmişti.³⁹ Cemal Bey İtilafçı olan bu gazeteye baskı uyguladı ve selefi Nazım Paşa'nın uygulamalarını hatırlatırcasına *Resafe* gazetesinin yayın faaliyetlerini sonlandırarak tatil etti.⁴⁰ Sadık Bey gazetesi kapatılması karşısında vali hakkındaki şikayetlerini merkeze iletmekten geri durmadı. 20 Mart 1912 tarihli bir telgrafta, “doğruları söyleyen gazeteciler” olarak Bağdat'ta can güvenliklerinin bulunmadığını, *Beyne'n-nehreyn* gazetesi sahibinin bu yüzden Basra'ya kaçtığını, kendisinin ise belediyede çalışan ve muhtemel Cemal Bey'in adamlarından biri olan Ali Molla tarafından ölümle tehdit edildiğini belirtmişti. Ayrıca Sadık Bey, etraftaki insanların durdurmasıyla kurtulduğunu, bu durumu polise bildirmesine rağmen o kişinin kısa bir müddet tutulduktan sonra serbest

36 *BOA, DH.MTV*, 18/47, Lef 2, 4 Ağustos 1912; *DH.SYS*, 53/50, Lef 6, 5 Ağustos 1912; *DH.SYS*, 83-1/2-42, Lef 5, 21 Mart 1912.

37 *BOA, DH.SYS*, 83-1/2-42, Lef 5, 21 Mart 1912.

38 *BOA, DH.SYS*, 83-1/2-42, Lef 20, 31 Mart 1912; Lef 25, 3 Nisan 1912; Lef 26, 6 Nisan 1912.

39 *IOR/L/PS/10/212*, nr. 1575 J.G. Lorimer (Şubat 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). İngiliz konsolosu J.G. Lorimer'in aktardığına göre Sadık Bey, *Resafe* gazetesinin 29 Aralık 1911 tarihli sayısında Bağdat valisine hitaben açık bir mektup yayınlamıştı. Mektupta; “Ne kasaba sakinleri ne de memurların çoğunluğu tarafından beğeniliyorsunuz. Çalışkan olmanıza rağmen, çabalarınızı ve zamanınızı ne gerekli ne de yararlı olan şeyler için kullanıyorsunuz. Lütfen benim sözlerimin kişisel çıkarlarına dayalı olduğunu düşünmeyin. Ben sadece size gerçeği söylemek için yazıyorum. Sizi yanlış yönlendiren ve çabalarınızı boşa çıkaran adamlarla çevrilisiniz.” gibi ifadeler yer almıştı. Ayrıca Lorimer, *Beyne'n-Nehreyn* gazetesi editörleri Seyyid Kâmil ve Muhammed Nedim Beyler'in İstanbul'daki *Tanin*, *Sabah* ve *Tanzimat* gazetelerine telgraflar göndererek Bağdat valisinin son vilayet teftiş gezisinde on iki bin lira rüşvet aldığını iddia ettiklerini belirtmişti. *IOR/L/PS/10/212*, nr. 4600, Norman Scott (Aralık 1911'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

40 *Resafe* kapatıldıktan sonra Sadık Bey *Saika* adıyla başka bir gazete çıkarmıştı. *IOR/L/PS/10/212*, nr. 1575, J.G. Lorimer (Şubat 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

birakıldığını beyan etmişti. Gazeteci, Vali Cemal Bey'in gazetesini tatil ettikten sonra hayatını da mahvetmek için uğraştığını iddia etmişti. Ayrıca “kurt çoban olur ise vay o koyun sürüsünün haline” diyerek vilayetin içinde bulunduğunu düşündüğü durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve seçimlerdeki müdahalesi sabit olan valinin bir an evvel Divan-ı Âli'ye sevk edilerek görevden alınmasını talep etmişti.⁴¹

Sadık Bey, Bağdat'ta yayınlanan ve İtilafçı kanadın sözcüsü sayılan *Arabi* gazetesi muharriri Kâmil Bey, *Bejne'n-nehreyn* gazetesi müdürü Mahmud Bey ve kendi yayın organı olan *er-Resafe* gazetesinin müdürü Abdülkerim Bey'le birlikte merkeze başka telgraflar da göndermişti. Gazeteciler, seçimlerde hukukun çiğnendiğini ve Vali Cemal Bey'in bütün seçmenleri hiçe sayarak hem müntehib-i evvel hem de müntehib-i saninin kendisi gibi davrandığını iddia etmişlerdi. Telgrafta, Sadık Bey'in gazetesinde seçimlerle ilgili doğruları yazmaya çalıştığı için öldürülmeye çalışıldığı, yine İtilafçıların yayın organlarından olan *Bejne'n-nehreyn* gazetesi müdürünün de öldürülmesi için bir adam gönderildiği beyan edilmişti.⁴²

Bağdat'tan Sadık Bey ve diğer gazeteciler tarafından yükselen bu şikayetlere ek olarak eşraftan bazı isimler de bir araya gelerek kapatılan *Resafe* gazetesini destekleyen telgraflar çekmişlerdi. Muhtarlardan, imamlara ve belediye azalarına kadar çeşitli meslek gruplarından olan bu kişiler 21 Mart 1912 tarihli telgrafta *Resafe* gazetesinin memleketin hayrına neşriyatlar yaparken valinin bu hakikatleri kaldıramamasından dolayı kapatıldığını ve sahibinin öldürülmeye çalışıldığını; buna binaen matbuat serbestliğinin Bağdat'ta hiçe sayıldığını iddia etmişlerdi. Ayrıca Adliye dairesindeki büyük isimlerin Cemal Bey'in himayesinde olduğunu ve çoğunun İttihatçılardan seçildiğini dile getirerek valinin tarafsız olmadığını vurgulamışlardı. Telgrafta imzası olan eşraf, vali hakkında bir an evvel kanun dairesinde bir işlem yapılmasının zorunlu olduğunu belirterek merkezi hükümetten valinin değiştirilmesini talep etmişlerdi.⁴³

Cemal Bey'e karşı Bağdat'tan merkeze şikayetler gönderilmeye devam ederken İstanbul'da da hakkında bazı suçlamalar yapılmaya başlanmıştı. Hürriyet ve İtilaf fırkasının yayın organlarından olan ve İstanbul'da yayınlanan *Teminat* gazetesi vilayetlerde yaşanan seçim yolsuzluklarını anlattığı bir yazısında Bağdat vilayetindeki uygulamalardan bahsetmişti. 23 Mart 1912 tarihli nüshaya göre, imparatorluğun muhtelif yerlerinde

41 BOA, DH.SYS, 83-1/2-42, Lef 6, 20 Mart 1912.

42 BOA, BEO, 4012/300899, Lef 2, 7 Mart 1912.

43 Telgrafta imzası olanların unvanları ya da soylarıyla ilgili bilgi bulunmadığı için tam olarak kim oldukları tespit edilememiştir. İsimler “İmam Reşid”, “eşraftan Mahmud”, “Muhtar Abbas” şeklinde yazılmıştı. BOA, DH.SYS, 83-1/2-42, Lef 19, 21 Mart 1912.

görev yapan valiler vazifelerini unutarak seçimlere açıktan açığa müdahale etmişlerdi. Her gün taşradan gelen mektuplarda valilerin kendi işlerini unutarak seçimle nasıl meşgul oldukları anlatılmaktaydı. Bu vilayetlerden bir tanesi de Bağdat olup Cemal Bey'in burada cemiyete ters düşen ifadeler kullanan gazetecileri hapsedtiği haberleri duyulmaktaydı. Ayrıca Cemal Bey, vilayetteki kazalarda kaymakamlar vasıtasıyla seçmenlere baskı uygulayarak İTC lehine zafer kazanmaya çalışmaktaydı. İttihatçılar Bağdat'ta Babanzade İsmail Hakkı Bey'in mebus olması için büyük bir çaba sarf etmekteydi. *Teminat*'a göre Bağdat'ta vali eliyle yaşanan bu haksız uygulamalar orada görev yapan konsoloslar aracılığıyla diğer devletlere aktarılmakta ve bu da Osmanlı için dış dünyada iyi bir imaj yaratmamaktaydı.⁴⁴

Cemal Bey, kendisi hakkında yapılan suçlamalar karşısında sessizliğini bozarak Dahiliye Nezareti'ne 24 Mart 1912 tarihinde bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta Ali Efendizade Süleyman Bey'in iddialarının yer aldığı telgraflardan ikisinin eline ulaştığını ve hakkında yapılan bütün suçlamaların hepsini reddettiğini belirtti. Cemal Bey'e göre bu işin asıl tertipleycisi II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte sahip olduğu hakları kaybeden ve anayasanın ilanı sonrası Bağdat'ta kurulan Meşver cemiyeti⁴⁵'nin üyesi olan Cemilzade İsa Efendi'ydi.⁴⁶ Vali, telgrafları Cemilzade Efendi'nin yazdığını düşünmekteydi. Cemal Bey, İsa Efendi'nin Bağdat'taki seçimlerde yeğenini mebus seçtirmek

44 "Valiler ve İntihâbât", *Teminat*, nr. 248, 23 Mart 1912, s. 1; *BOA, BEO*, 4015/3012052, 23 Mart 1912. Seçim sürecinde kazalardan da şikâyetler Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiş ve Vali Cemal Bey'in teşvikiyle kaymakamların müntehibler üzerinde baskı uyguladığı iddia edilmişti. Kazalarda toplanan ahalinin bir kısmı birleşerek merkeze telgraflar çekmişlerdi. Bu kazalardan bir tanesi Cezire olmuş ve kaza kaymakamı Abdülaziz Bey hakkında ahali şikâyetinde bulunmuştu. Telgrafta, şikâyet edildiğini duyan kaymakamın kendilerini tehdit ettiğini ve hayatlarının tehlikede olduğunu belirtmişlerdi. *BOA, DH.SYS*, 83-1/2-42, Lef 17, 27 Mart 1912.

45 II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bağdat'taki yapılaşmasından rahatsızlık duyan ve çoğunluğunu Bağdat eşrafının oluşturduğu bir grup Ağustos 1908'de Müşavere (halk arasında Meşver olarak isimlendirilen) adlı gizli bir komite kurdu. Bu komite içerisinde Nakib Abdurrahman, Bağdat belediye başkanlığı adaylığı kabul edilmeyip vilayet idari meclisinden de çıkarılan Cemilzade İsa, Şeyh Said ve Yusuf Atta bulunmaktaydı. Meşver'in II. Meşrutiyet döneminde Bağdat'taki ilk Arap milliyetçi hareket olduğunu söylemek mümkündür. Ghassan Atiyyah, *Irak: 1908-1921, A Socio-Political Study*, Beyrut, The Arab Institute for Research and Publishing, 1973, s. 55; Davut Hut, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Bağdat Şubesinin Teşekkülü ve II. Meşrutiyet'in İlanının Bağdat'taki Yansımaları" *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008, C.2*, s. 530-531; Davut Hut, "II. Meşrutiyet'in İlanının Irak'taki Yansımaları", *Divan Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, C.13, s. 25 (2008/2): s. 108-109; *BOA, DH.MKT*, 2635/78, Lef 4, 21 Ekim 1908; Lef 6, 18 Ekim 1908.

46 Bağdat eşrafi içerisinde saygın bir konumda yer alan Cemilzade ailesinin bir ferdi olan İsa Efendi, II. Abdülhamid döneminde padişah tarafından taltif edilmişti. İsa Efendi 1894 yılında, önce Bağdat maarif müdürlüğüne tayin olunmuş, ardından kendisine ikinci rütbeden mecidi nişanı verilmişti. Ayrıca Cemilzade II. Abdülhamid döneminde Bağdat idare meclisinde yer almaktaydı. *BOA, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MFMKT)*, 214/9, Lef 5, 2 Ağustos 1894; *Yıldız, Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)*, 226/6, 30 Ocak 1905; *İrade, Taltifat (İ.TAL)*, 429/8, 30 Ocak 1905; Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, çev.: Zehra Savan, İstanbul: Küre Yayınları, 2020, s. 51. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte vilayet idare meclisi üyeliğini kaybetmiş, bu yüzden İttihatçılara karşı olan yapılaşmalar içerisinde olmuş ve karşı propagandalarla vilayette Meşrutiyet yönetiminin huzurunu kaçırmaya çalışmıştı. Ghassan Atiyyah, *Irak: 1908-1921 ...*, s. 52-54; Hanna Batatu, *The Old Social Classes...*, s. 171.

için uğraştığını ancak muvaffak olamayınca bu şekilde iftiralarla karalama kampanyası başlattığını iddia etti. Vali, bazı “ahlaksız” gazeteciler tarafından kendisinin seçime müdahale ettiğine dair olan şikayetler üzerine Bağdat'ta bir teftiş heyeti kurulduğunu ve yapılan soruşturma neticesinde suçlamaların yalan olduğunun tespit edildiğini belirtti. Soruşturma neticesinde hazırlanan mazbatada Cemilzade İsa Efendi'nin de imzası bulunduğunu beyan etti. Cemal Bey, Bağdat'taki seçimlere hiçbir müdahalede bulunmadığını, asıl müdahale edenin Cemilzade olduğunu, Süleyman Efendi'yi kullanarak on günden beri Dahiliye Nezareti'ni “meşgul ettiğini” ifade etti. Ayrıca vali, ahalinin kendisi lehinde telgraflar göndermesine kesin olarak taraftar olmamasına rağmen bazı önemli şahısların bu haksızlığa dayanamayarak gönderdiklerini ve bu isimlerin arasında Müftü Efendi'nin ve Zehavizade Cemil Efendi'nin de bulunduğunu ifade etti.⁴⁷ Nihayetinde Bağdat'taki İttihatçılar ve İtilafçılar arasında yaşanan bu çekişmelerle olaylı geçen seçim süreci sonucunda ikinci dönem Bağdat vilayeti mebusları ancak Nisan 1912'de belirlenebildi.⁴⁸ Seçilen mebusların büyük çoğunluğu İttihatçı kanadın Bağdat'taki önemli temsilcileriydiler. Bu mebuslar arasında Babanzade İsmail Hakkı, Sason Efendi ve eski vilayet mektupçusu Murad Bey yer almaktaydı.

Bağdat'ta 1912 seçimleri sonrasında karışıklıklar bitmemiş ve Cemal Bey ile belediye meclis üyeleri arasında da sorunlar yaşanmıştı. Cemal Bey, 30 Mayıs 1912 tarihli telgrafta belediye heyetinin şehirde bir varlık gösteremediğini ve belediye hizmetlerinin oldukça kötü olduğunu; bunlara ilaveten son zamanlarda vilayet defterdarının belediye hesaplarını kontrol etmesi üzerine pek çok hatanın tespit edildiğini ve bütçenin zarara uğratıldığını belirtmişti. Ayrıca dikkatsizlikten ötürü gazhanenin tamamen yandığını, sigorta yapılmadığı için bu yangından belediyenin beş bin lira zarara uğradığını; bunun üzerine belediye heyetinin acziyetlerini ilan ederek istifalarını sunduklarını beyan etmişti. Vali, yeniden bir seçim yapılmasına ve bu seçimler yapılana kadar da belediyeye vekaleten vilayet muavini Lütfi Bey'in ilgilenmesine karar verdiğini Dahiliye Nezareti'ne iletmişti.⁴⁹

Diğer taraftan Belediye heyetinde yer alan İbrahim, Seyyid Ahmed, Tikritizade Yasin, Cerrah Abdülvahab ve Mahmud Emin efendiler birleşerek Sadaret'e telgraflar

47 BOA, DH.SYS, 83-1/2-42, Lef 12, 24 Mart 1912.

48 Zevra'da Bağdat vilayetinden aday olan ve en çok oyu alarak mebus seçilenlerin listesi yayınlanmıştı. “Bağdat merkezi hey'et-i teftişiyyesinin meb'ûsan intihâbı hakkındaki mazbatası sûretidir.” Zevra, nr. 2356, 4 Mayıs 1912, s. 2.

49 BOA, DH.ID, 39/45, Lef 2, 30 Mayıs 1912. Cemal Bey'in Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgrafın neredeyse aynısı Zevra'da “Belediye heyetinin tebeddülü” başlığıyla yayınlanmıştı. Zevra, nr. 2361, 1 Haziran 1912, s. 1-2. Ayrıca Bağdat merkezdeki belediye heyeti ile ilgili şikayetlerin Horosan kazasında da yaşandığı görülmektedir. ŞD, 2204/30, 13 Mart 1912; ŞD, 2205/2, 25 Temmuz 1912.

göndermişlerdi. Bu telgraflara göre, Cemal Bey kendilerini zorla istifa ettirip yerlerine İttihatçılardan müteşekkil bir heyet oluşturmaya çalışmaktaydı. Telgraflarda bu heyetin tamamen hukuksuz bir şekilde oluşturulmaya çalışıldığı ve henüz on ay geçmeden Cemal Bey'in yeniden seçim yapmak istemesinin tek nedeninin İttihatçıları yerleştirmek olduğu belirtilmişti.⁵⁰

Cemal Bey, bir yandan Bağdat'taki dengeleri İttihatçılar lehine değiştirmeye çalışırken öte yandan bu dönemde İstanbul'da siyasi buhran yaşanmaktaydı. İttihat ve Terakki'ye muhalif olan Halaskaran Zabitan Grubu'nun⁵¹ kurulması ve 1912 seçimlerinden sonra Sait Paşa hükümetini hedef alması merkezde karışıklıklara neden olmuştu. Nitekim seçim sonrasında Balkanlarda yaşanan bazı olaylar ve Halaskaran'ın siyasi baskıları hükümetin daha fazla dayanamamasına neden olmuş ve Sait Paşa meclisten güvenoyu almasına rağmen istifasını sunmuştu. Bu istifadan sonra İttihatçılar yönetimden uzaklaştırılmış ve hemen ardından Temmuz 1912'de İtilafçıların ağırlıkta olduğu Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi kurulmuştu. Yeni hükümetin ilk işi ise Ağustos 1912'de İttihatçıların ağırlıkta olduğu meclisi dağıtmak olmuştu.⁵² Cemal Bey hem Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetiyle çalışamayacağını düşündüğünden hem de isteğiyle ayrılmasa bile İttihatçı kadroları tasfiye eden yeni hükümetin kendisini de görevden alacağını sezdiğinden dolayı aynı yılın Ağustos ayında Bağdat valiliğinden istifasını sundu. Cemal Bey'in bu istifası Muhtar Paşa hükümeti tarafından kabul edildi. Yerine yeni bir vali atanana kadar vekaleti vali muavini Lütfi Bey devraldı.⁵³ Cemal Bey Bağdat'tan ayrılmadan evvel İngiltere'nin Bağdat konsolosuyla yaptığı bir konuşmasında kendisinin ve meslektaşlarının yargılanabileceği hiçbir davanın olmadığını, suçlanabilecekleri bir hata yapmadığını belirtmişti.⁵⁴

50 *BOA, ŞD*, 2816/17, Lef 6, 19 Ağustos 1912; Lef 10, 13 Ağustos 1912; *DH.İD*, 39/51, Lef 2, 13 Ağustos 1912; Lef 4, 19 Temmuz 1912.

51 Gizli bir askeri ihtilal hareketi olan Halaskaran yapısı ve faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, C.1, s. 324-336.

52 Fatih Mehmet Sancaktar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2021, s. 121-124; Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 293-294. Bağdat'ın İngiliz Konsolosu J.G. Lorimer, hükümet değişikliğinin Bağdat'ta büyük bir yankı uyandırmadığını söyleyerek İTC'nin vilayette halk üzerinde gözdağı vermenin ötesinde gerçek bir etkiye sahip olmadığını iddia etmişti. Yine de cemiyetin düşüşünün bir kesim için rahatlamaya sebebiyet verdiğini eklemiştir. IOR/L/PS/10/212, nr. 3602, J.G. Lorimer (Temmuz 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

53 *BOA, DH.MTV*, 33-1/45, 5 Ağustos 1912; *DH.MTV*, 33/46, Lef 3, 8 Ağustos 1912; Nevzat Artuç, *Cemal Paşa...*, s. 98; Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft...*, s.190; IOR/L/PS/10/212, nr. 3944, J. G. Lorimer (Ağustos 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

54 IOR/L/PS/10/212, nr. 3944, J. G. Lorimer (Ağustos 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

Cemal Bey, görevinden istifa etmeden evvel vilayetin genel durumuyla ilgili kanaatlerini de Temmuz 1912'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta dile getirmişti. Cemal Bey'e göre, Rumeli ıslahatıyla bir kıyaslama yapılacak olursa Bağdat vilayeti için buradaki sefaletle atıfla beş yüz bin lira değil beş milyon bile yeterli olmayacaktır. Ancak buraya gönülden yardım yapılırsa millete ve devlete büyük bir servet getireceğinden de şüphe duyulmamalıdır. Eğer gerekli yardım yapılmaz ve itinayla hareket edilmezse Bağdat'ta Arnavutluk'ta yaşanan hadiselerin gerçekleşmesi kaçınılmazdır.⁵⁵ Cemal Bey'in vilayetten ayrılmasından sonra hakkındaki şikayetler Bağdat'ta devam etmiş ve valiye zamanında yardımcı olan kişilerin de görevden alınması talep edilmişti. Ancak Adliye Nezareti bu kişilerin her ne kadar İttihatçılıkla meşgul olmalarına rağmen haklarında seçime müdahale ettiklerine dair kesin bir kanıt olmadığı için görevlerinde bir müddet daha kalmalarına karar verdi.⁵⁶

Sonuç

II. Meşrutiyet dönemi yönetimleri Bağdat vilayetinde “devr-i sabık”ta izlenen politikaları değiştirmeye yönelik adımlar atarak merkezileşmeyi eşraf üzerinden değil de valiler eliyle gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdi. Buna binaen İttihatçı kanadın önemli isimlerinden biri olan Cemal Bey Haziran 1911-Ağustos 1912 arasında yaklaşık bir sene boyunca Bağdat'ta cemiyetin merkezietçi politikalarının taşradaki temsilcisi olması için vilayete gönderilmişti. Ancak Cemal Bey'in vilayette kendine has merkezietçi bir siyaset izlediğini söylemek mümkündür. Nitekim görev süresi boyunca Abdülkadir Hudeyri gibi eşraftan isimlerle çalışmaya devam etmiş ve “devr-i sabık”ın adamlarını tamamen tasfiye etmeyerek bir kısmını yakınında tutmuştur. Tüm bunlara rağmen Cemal Bey'in görev süresi boyunca vilayetteki dengeleri İTC lehine çevirmeye çalıştığını, taşradaki eşrafın gücünü kırmaya yönelik bir siyaset izlediğini ve bu yüzden

55 *BOA, DH.MTV, 37/8, Lef 3, 1 Temmuz 1912.* Malisör İsyanı 1911 senesinde Kuzey Arnavutluk'un dağlık kesiminde yaşayan ve Katolik Arnavut olan Malisörlerin yaşadığı bir bölgede gerçekleşen hadiselerdi. Hıristiyanları çıkarmış olduğu bu isyan kısa zamanda büyümüş ve kamuoyunda geniş bir yankı uyandırmıştı. Osmanlı merkezi idaresi Malisörlerin isyanının daha fazla büyümemesi ve bölgedeki karışıklıkların yatışması için bazı imtiyazlar vererek genel bir af ilan etmişti. Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul, Bükre Kitapları, 2004, s. 403-449; Hasan Bello, *Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 27-55.

56 *BOA, DH.SYS, 103-2/2-4, Lef 33, 11 Kasım 1912.* Harbiye Nazırı'na ve Meclis-i Vükela'ya 19 Ağustos 1912 tarihinde Hatuniye müderrisi İlyas Mehmed Said, Tabakçalızade Seyyid Mehmed Nafi, Haydarızade Abdullah ve eşraftan bazı kimseler tarafından gönderilen bir telgrafta, Nazım Paşa'nın soruşturmasında bulunan Bağdat Adliye müdürü İhsan Bey, İstinaf Müdde-i Umumisi Necati Bey ve Bidayet mahkemesi hukuk dairesi reisi İbrahim Şevki Bey'in 1912 seçimi zamanında kendi işleriyle uğraşmayarak vakitlerinin büyük bir kısmını “İttihat kapılarında” geçirdikleri için memuriyetlerinin başka bir mahalle nakli istenmişti. *DH.SYS, 103-2/2-4, Lef 2, 19 Ağustos 1912; Lef 3, 19 Ağustos 1912; Lef 4, 8 Eylül 1912.*

Bağdat muteberanıyla güç mücadelesine giriştiğini söylemek mümkündür. Bu siyasete karşı Bağdat eşrafı Cemal Bey’i sıklıkla merkeze şikayet etmiştir. Ayrıca vali olarak birtakım dini hassasiyetlere önem vermediği, Bağdat’ta Batılılar gibi bir hayat sürmeyi tercih ettiği ve şehirde düzenlenen dans partilerine katıldığı için Bağdatlılar tarafından hoş karşılanmadığı da görülmektedir.⁵⁷

İttihatçıların önemli isimlerinden biri olan Cemal Bey cemiyet aleyhtarı olan Halaskaran grubunun darbesinden sonra İtilafçı bir hükümetin kurulması yüzünden istifasını merkeze sunmuştu. Nitekim Cemal Bey, kendisiyle merkezin ideolojileri birbirine zıt olduğu noktada hükümetin kendisine yaşam hakkı tanımadığının farkına vararak görevden alınmadan önce ayrılmayı tercih etmişti. Ayrıca merkezîyetçi siyasetine karşı çıkan ve bölgedeki İtilafçı kanattan olan yerel eşrafla çıkan anlaşmazlıklardan dolayı görevine devam edememişti. Nitekim “devr-i sabık”ta da yaşanan eşraf-vali çekişmesi II. Meşrutiyet döneminde Cemal Bey örneğinde görüldüğü üzere devam etmiş ve hükümetin değişmesiyle birlikte bu çatışmayı eşraf kazanmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri⁵⁸

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

National Archives (TNA)

Indian Office Records (IOR)

57 Ali el-Verdi, *Lemehatu İctimaiyye...*, C.3, s. 185. Hüseyin Cahid anılarında Cemal Bey’in hem kafa yapısı hem de görüntüsüyle garpli olduğunu ve bu memleketin kurtuluşunun ancak garplılaşmak sayesinde mümkün olacağına inandığını iddia etmişti. Bkz.: Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, haz.: Gökürk Ömer Çakır, İstanbul, Ötügen Yayınevi, 2019, s. 101. Ancak Paşa’nın Bağdat’ta bir takım dini hassasiyetleri gözetmediği de gözden kaçmamalıdır. Atanmasından kısa bir süre sonra Cuma namazı vaktinde diğer valilerin de sürdürdüğü bir gelenek olan Ebu Hanife’nin mezarını ziyaret etmiş ve bu yolla halkın takdirini kazanmıştı. *TNA, FO, 195/2369, nr. 807/38, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther.*

58 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

2. Süreli Yayınlar⁵⁹

Zevra

Teminat

3. Araştırma Eserler

- Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, İmge Kitabevi, 2017.
- Artuç, Nevzat: *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Artuç, Nevzat: “Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği”, *Bellekten*, C.LXXIV. S.271, 2010, s. 833-870.
- Atiyyah, Ghassan: *Iraq:1908-1921, A Socio-Political Study*, Beyrut, The Arab Institute for Research and Publishing, 1973.
- el-Azzavi, Abbas: *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn: min Sene 941-1335 ila Sene 1534-1917*, C.1-8, Bağdat, Şeriketü't-Ticare, 1955.
- Batatu, Hanna: *Old Social Social Classes and The Revolutionary Movements of Iraq: a Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'ithists, and Free Officers*, Princeton, Princeton University, 1978.
- Bello, Hasan: *Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- Cemal Paşa: *Hatırat: 1913-1922*, Dersaadet, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1922.
- Çelik, Bilgin: *İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul, Büke Kitapları, 2004.
- Çetinsaya, Gökhan: *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, çev.: Zehra Savan, İstanbul, Küre Yayınları, 2020.
- Demir, Fevzi: *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2007.
- Gelmez, Adnan: *Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Güneş, İhsan: *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C.1-2, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1997.
- Hanioğlu, M. Şükrü: “Cemal Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.7, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 305-307.
- Herzog, Christoph: *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak die Provinz Bagdad, 1817-1917*, Bamberg, University of Bamberg Press, 2012.

59 Süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

- Hut, Davut: “İttihad ve Terakki Cemiyeti Bağdat Şubesinin Teşekkülü ve II. Meşrutiyet’in İlanının Bağdat’taki Yansımaları” *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 07-08-09 Kasım 2008, C.2, s. 517-532.
- Hut, Davut: “II. Meşrutiyet’in İlanının Irak’taki Yansımaları”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, C.13, S.25, 2008/2, s. 101-136.
- Issawi, Charles: *The Fertile Crescent: A Documentary Economic History 1800-1914*, Oxford, Oxford University Press, 1988.
- İyibaş, Şehnaz: *Irrigation Between Improvisation and Technology in Late Ottoman Iraq: The Hindiya Barrage*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Korkmaz, Ender: *Harbiye Nazırı Nazım Paşa: 31 Mart Vakası, Balkan Savaşı, Bab-ı Âli Baskını*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2021.
- Kuneralp, Sinan: *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali: (1839-1922)*, İstanbul, İsis Yayıncılık, 1999.
- Kurt, Burcu: *Osmanlı Basra’sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, İstanbul, Küre Yayınları, 2015.
- Kurt, Burcu: “A Politically Active Merchant Family in 19th Century Ottoman Iraq: The Khudairizades”, *History Studies; International Journal of History*, S.8, 2016, s. 41-53.
- Longrigg, Stephen Hemsley: *Iraq 1900 to 1950: A Political Social and Economic History*, London, Oxford University, 1953.
- Sancaktar, Fatih Mehmet: *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2021.
- Şahin, Nesrin: *Osmanlı Dönemi (19 ve 20. yüzyıllar) Irak Vilâyetlerinde Sulama Projeleri: Sir William Willcocks ve Sir John Jackson Şirketi’nin Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye’de Siyasi Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.1-3, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.
- el-Verdi, Ali: *Lemehatu İctimaiyye min Tarihi’l-Irak el-Hadis*, C.1-6, Necef, Mektebetü’l-Haydariyye, 1417.
- Yalçın, Hüseyin Cahit: *Tanıdıklarım*, haz.: Göktürk Ömer Çakır, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2019.
- Zirikli, Hayreddin: *el-A’lâm: Kamusu Teracim*, C.1-8, Beyrut, Dârü’l-İlm li’l-Melayin, 2002.

